

Олексій Сокирко

**Гетьманські «німці»: війська іноземного
автораменту другої половини XVII —
початку XVIII ст.**

Статтю присвячено спробам впровадження в гетьманському війську полків «чужоземного автораменту» — мушкетерських та драгунських, що взорувалися на західноєвропейські стандарти організації, озброєння й тактики.

Ключові слова: «чужоземний авторамент», Гетьманщина, найманці, «гетьманські німці».

В статтє анализируются попытки создания в гетманской армии полков «чужеземного авторамента». Особое внимание уделяется мушкетерским и драгунским формированиям по западноевропейским стандартам организации, вооружения и тактики.

Ключевые слова: «чужеземный авторамент», Гетманщина, наёмники, «гетманские немцы».

This article examines attempts to implement in the Hetman's army «foreign pattern» regiments — musketeer and dragoon that traced the Western European standards of the organization, armament and tactics.

Key words: «foreign pattern» regiments, Hetmanate, mercenary, «hetman Germans».

Епоха мілітарної або ж «порохової» революції¹ принесла із собою не лише нові воєнні технології, тактичні та організаційні новації, але й перші в європейській історії масштабні взаємовпливи східних та західноєвропейських практик, спорадично або ж мало знайомих одні одним в попередні часи. Поступове утвердження мілітарного лідерства західних країн оприявнювалося, серед іншого, в наслідуванні центрально-східноєвропейськими сусідами їхніх чільних форм організації, вишколу й технічних ноу-хау. Це наслідування спочатку мало форму механічного запозичення західних організаційних моделей піхоти, кавалерії та артилерії, що творили в східноєвропейських арміях формування, окремі від традиційних (переважно станових), а пізніше, вже у XVIII ст., поширення вестернізаційного устрою, вишколу й воєнного мистецтва на всі збройні сили.

Так, за правління польського короля Владислава IV, напередодні та під час Смоленської війни 1632–1634 рр., в коронному війську було зорганізовано

окремий «*autorament cudzoziemski*», котрий складався з піхотних (мушкетери і пікінери) та кавалерійських (рейтари, драгуни і аркебузири) частин, вбраних, озброєних і навчених за канонами провідних на той час шведсько-голландських устроєво-тактичних канонів². Річ Посполита активно рекрутувала для цих контингентів офіцерів і, меншою мірою, солдатів на західно- та центрально-європейських ринках найманства. Паралельно іноземні офіцери й технічні фахівці вербувалися для служби в коронній артилерії та для проведення військово-інженерних і фортифікаційних робіт.

Західні моделі, за польського та шведського посередництва, приблизно в той же час почали копіювати в Московській державі. Тамтешні полки «іноземного строя» склалися з піхотних (солдатських) та кавалерійських (рейтарських, драгунських, гусарських), вкомплектованих початково волонтерами, а згодом рекрутами³. Офіцерські та підофіцерські кадри поповнювалися іноземцями, котрі мали досвід служби в західних арміях. Так само за їхньої участі здійснювалися переклади та впровадження у вишкіл норм західноєвропейських статутів та іншої військової літератури, формувалася особовий склад артилерії та інженерного корпусу.

Подібного роду інтенсивний обмін організаційним і практичним досвідом між Заходом і Сходом Європи не міг оминати й військової організації Українського гетьманату, що від початку свого існування перебував в епіцентрі найбільших європейських воєнних конфліктів. На жаль, питання про ступінь і форми цих впливів в якості самостійної проблеми ще не поставлені у вітчизняній історіографії. Йдеться, передусім, про з'ясування кількісних масштабів служби іноземних офіцерів та фахівців, історію т. зв. «німецьких» формувань у гетьманському війську, а також аналіз ширших впливів західного військового мистецтва, техніки та воєнно-теоретичної думки на вітчизняну воєнну практику (знайомство й впровадження тактичних прийомів, циркулювання фахової літератури, перекладів, запозичення технічних засобів, озброєнь) тощо.

Не прагнучи охопити одразу всі складові й напрями цих впливів, ми поставили собі за мету торкнутися власне першої частини проблеми — перебування в гетьманській армії «німецьких» підрозділів та їх еволюції. Побіжно питання використання іноземців в гетьманському війську вже зачіпалися у вітчизняній історіографії, але більшою мірою в площині етнокультурній⁴. В українських, польських та російських джерелах як окремі особи, так і цілі формування західного походження здебільшого називалися «німцями» або ж «ляхами», чітко відділяючись від решти вояків-чужинців — волохів, сербів, татар тощо. Однак не зайвим буде нагадати, що в польській та руській актових мовах XVI–XVII ст. «німцями» часто-густо називали не тільки вихідців із власне німецьких держав (Австрії, Пруссії, Бранденбургу та ін.), але й іноземців англо-саксонського походження загалом. Так, німецькими називано полки Артура Астона й Якуба Батлера на службі ВКЛ в 1622 р., хоча достеменно відомо, що вони були вкомплектовані відповідно англійцями та ірландцями⁵. Пізніше піхота «чужоземного автораменту» в Литві й Короні

набиралася як з числа рекрутів німецького, так і шведського й латвійського походження. В надвірних військах магнатів підрозділи «чужоземного автараменту» комплектувалися переважно підданськими селянами, утримання яких коштувало менше від утримання іноземців. П'єр Шевальє писав, що 1648 р. чимало значних панів, аби зекономити на утриманні «чужоземної» гвардії, яка квартирувала по їх дворах, озброїли і вбрали на позір драгунів багато власних селян⁶. Про таких надвірних «німців» сучасники говорили, що вони «natione Roxolani, religione Graeci, habitu Germani» (народу руського, віри грецької, вигляду німецького)⁷.

Не менш двозначними були й номінативи «ляхи», «ляшки», котрі за часів Руїни часто стосувалися не етнічних поляків, а українських прибічників пропольської орієнтації, вихідців з Правобережної та Західної України. Саме як «лядські» фігурують в московських джерелах наймані кінні хоругви Івана Виговського, набрані з волинської шляхти та зем'ян. «Ляхами» та «німцями» також часто іменовано надвірних драгунів та піхотні залоги гетьманів Юрія Хмельницького та Петра Дорошенка, хоча їхній склад нам достеменно невідомий⁸.

Всі ці нюанси ускладнюють етнічну ідентифікацію вояків, але залишають чимало простору для спостереження над функціонуванням західних устроєвих моделей і практик в гетьманському війську. Саме таким «німецьким» за формою і стилем, але, як буде показано нижче, не за етнічним наповненням формуванням і буде приділено чільну увагу в цій роботі, тоді як аналіз інших факторів воєнного впливу Заходу (обставини служби окремих іноземних офіцерів та фахівців, обіг західноєвропейських воєнних знань, озброєнь тощо) наразі залишимо осторонь.

Симптоматично, що перші згадки про іноземців припадають на початковий період формування й становлення гетьманського війська, коли уряд намагався шляхом організаційних заходів усунути недоліки, властиві становому козацькому війську. Проекти його реорганізації з'явилися в Гетьманаті, щойно він постав у якості окремого державно-політичного утворення. Всі достоїнства й вади козацтва вповні усвідомлював і Богдан Хмельницький, закордонні інформатори якого пильно вивчали досвід військового будівництва сусідніх країн. Спершу для підвищення рівня матеріального забезпечення вже існуючих козацьких полків планувалося врегулювати джерела та порядок їхнього фінансування, а згодом запровадити військовий вишкіл⁹.

Одночасно Хмельницький намагався створити професійні військові формування, котрі б існували паралельно із традиційними становими й урівноважували їхні вади. В тих умовах це було можливо шляхом запровадження найманих частин, які б формувалися, забезпечувалися та управлялися безпосередньо гетьманом. Загалом, поповнення армій за допомогою вербування вояків за договором і на певний термін на кінець XVI–XVII ст. стало для більшості держав Європи звичайним явищем. Протягом середини — другої половини XVII ст. у найрозвинутіших країнах (Франція, Бранденбург, Нідерланди, Швеція) наймані війська перетворилися на постійні армії, майже повністю

витіснивши лицарські ополчення та інші станові формування, і стали основним військово-політичним інструментом абсолютизму¹⁰. Найманний вояк, у порівнянні з іншими категоріями, володів значними перевагами: професіоналізмом і відсутністю якихось соціально-політичних симпатій чи антипатій. Головним стимулом його служби були висока платня та кар'єра. Значною мірою, актуальним був і вищий рівень тактичної підготовки західноєвропейських формацій, що еволюціонували в напрямі регуляризації індивідуальної та колективної стройової і вогневої підготовки¹¹. Якщо брак боекватної кавалерії в повстанському війську до певного часу компенсувався союзною кримською кіннотою, і потреб формувати зорганізовані в «чужоземний» спосіб кінні відділи не було особливої потреби, то переваги «німецької» піхоти, навченої злагодженим пересуванням на полі бою та залповому вогню, обороні польових укріплень та фортець, поступово виявляли себе, опосередковано вказуючи на нестачу відповідних навичок у козацької піхоти. Кульмінаційним проявом переваг формувань «чужоземного автораменту», майстерно поєднаних із найсильнішими якостями традиційних військових з'єднань, стала битва під Берестечком 28–30 червня 1651 р., у якій центр королівської армії складався переважно з німецьких частин, котрі значною мірою забезпечили її переможний фінал¹².

Появі взорованих на західні зразки контингентів, що формувалися не на традиційній територіально-міліційній, а переважно найманій основі, сприяло зосередження в руках гетьмана значних фінансових можливостей (контроль над військовим скарбом) й існування певної кількості кадрів для набору частин. Вочевидь, Хмельницький та його оточення робили ставку на типи вербунку й ті вже сформовані ринки найманства, котрі існували в самій Україні або в суміжних із нею регіонах — з ними частина старшини та покозаченої шляхти була знайома ще з часів служби в коронному війську.

Звичайно, найбільш якісний в професійному відношенні «матеріал» для вербунків становили саме німецькі найманці, котрі мали значний досвід і стабільно високе, ще з XVI ст., реноме на європейських театрах воєнних дій. Попри значні витрати на утримання цих вояків, вони були найкращими кадрами, що відповідали європейським стандартам, орієнтованим на лінійну тактику. Аналіз джерельних повідомлень про «німців», до якого ми зверталися в спеціальних розвідках, засвідчує наявність досить широких планів і активних дій Б. Хмельницького по вербуванню німецької піхоти для своєї армії вже від початку збройного конфлікту з Варшавою¹³. Завершення Тридцятирічної війни, в результаті чого звільнилася зі служби величезна кількість солдатів, та воєнні поразки і фінансові труднощі Речі Посполитої, що збіглися в часі, створювали напрочуд сприятливу ситуацію для реалізації цих намірів.

Б. Хмельницький мав змогу поповнювати своє військо німецькими вояками двома способами, однаково поширеними на той час в європейській практиці. Першим були вербунки (т. зв. «затяги») за кордоном, другим — переманювання на свій бік солдатів противника або схилання до служби полонених найманців. Уже в листопаді 1648 р., готуючи облогу Замостя, гетьман відправив листа до полковника німецької залоги міста Людвіка Вайгера, пропонуючи йому перейти

на бік Війська Запорозького¹⁴. У своєму посланні Хмельницький зробив аналогічну пропозицію всім найманцям, підкреслюючи, що кожен вояк «і у нас зістанеться при своїм регіменті й повазі і не будете голодні й голі або піші — будете вдоволені з нас і обопільного товариства нашого». Цікаво, що серед аргументів, які підкріплювали ці заклики, наводився приклад колишніх польських жовнірів, що вже приєдналися до повстання. Їхня кількість, за словами гетьмана, дорівнювала 7 тисячам чоловік.

Спроби гетьманського правління перетягти на свій бік німецькі частини одразу викликали занепокоєння в поляків, яке істотно зросло після спроб провадити самостійні вербування в коронних землях. Сильне збентеження при королівському дворі в січні 1651 р. спричинила звістка про те, що до Хмельницького з Німеччини вирушило кілька найманих відділів. По прикордонних повітах негайно розіслали універсали з повідомленням, «начебто певний полк чужоземного люду йде до границь коронних і хоче перейти через державу нашу, щоб сполучитися з неприятелем против Речі Посполитої»¹⁵. 27 лютого коронний кухмістр Анжей Мнішек у листі до львівського підстарости писав: «... король наказав мені, щоб я вас перестеріг, бо туди (під Львів. — *О.С.*) йдуть німці-волонтери, що прямують до Хмельницького, не маючи жодного мобілізаційного листа. З такими треба обережно поводитися й добре їх перевіряти. Розіслано універсали, думаю, що вони й до Львова дійдуть, про те, щоб їх скрізь громили; треба наказати, хоч би де вони з'явилися, їх треба бити»¹⁶. Реакція коронної влади цілком зрозуміла, якщо зважити на сувору конкуренцію на ринках найманства Європи, а також складну ситуацію з поповненням польських збройних сил. За законами Речі Посполитої, набір добровольців до війська був дозволений лише серед міщан і селян королівських і духовних маєтностей, якими комплектували переважно піхоту¹⁷. Втім, цих новобранців доводилося ще багато чому навчати, перш ніж вони ставали до строю. Тому влада традиційно надавала перевагу німецьким найманцям — ветеранам Тридцятирічної війни.

Після поразок коронного війська під Жовтими Водами й Корсунем сейм — головний розпорядник коштів, які йшли на оплату найманців, — ухвалив рішення про набір 1400 солдатів. Побоюючись впливу повстанців, регіментарі вирішили проводити «затяги» в західних воєводствах. Однак зібрані піхотні частини, за винятком одного полку Людвіка Вайгера, що спізнився на початок битви, були повністю винищені під Пилявцями. Коронаційний сейм 1649 р. дозволив поновити набори, однак відновити боєздатність частин лише за рахунок польських новобранців було неможливо, а спроби вербування іноземців-професіоналів наштовхнулися на суттєві труднощі. З політичних причин після Вестфальського миру 1648 р. Польща опинилася відрізаною від німецьких протестантських князівств, котрі були основними постачальниками найманців. Коронний уряд кількаразово вдавався до послуг спритних посередників, що пропонували свої послуги для вербування солдатів у Франції, Нідерландах та Священній Римській імперії, але основним результатом їхньої діяльності, як правило, ставали фінансові зловживання¹⁸.

В умовах дедалі інтенсивніших воєнних дій в Україні й успіхів повстанського війська проблема із набором нових солдатів набула катастрофічно гострого характеру. На офіційні звернення Речі Посполитої щодо дозволу завербувати певну кількість найманців сусідні держави, зокрема Швеція, відповідали відмовами¹⁹. Католицькі князі Німеччини, котрі вважалися традиційними союзниками польського короля, також не могли нічим зарадити, оскільки папа римський Іннокентій X заборонив надавати допомогу Речі Посполитій через її відмову втрутитись у війну Венеції та Османської імперії за острів Кандія. Члени посольства єрусалимського патріарха Паїсія під час перебування в Москві у розмові з князем Єфимом Мишецьким переповідали: «А польские де люди ныне безлюдны, нанять в немецких рещах не добудут, потому, что папа римской во все неметцкие рещи (русифіковане німецьке Reich — земля, держава. — *О.С.*) положил заклятую, чтоб они у польских людей не наймывались; и ни в чем им не помогали для того, чтоб он Кипрскому острову и Веницем помочь учинил, и польской де король папных листов не послушал, на помочь к Веницем и к Кипрскому острову никою не прислал и против де того ему польскому королю, ни которым рещам помогать не велел»²⁰.

Вихід у цей скрутний для поляків час на ринки найманства молодій козацькій державі міг стати приводом для погіршення й так украй важкої ситуації. Важливим є саме те, що Б. Хмельницький вдався не тільки до традиційних способів контролювання найманської вольниці (переманювання з армії супротивника на свій бік більш високою платнею), але й прагнув сформувати свою сферу впливу на конкурентному центрально-східноєвропейському ринку боротьби за найману військову силу. Апробованим способом доступу до найманських ринків були також обопільні домовленості з країнами, котрі контролювали регіони з високою концентрацією соціально мобільного населення або вже сформованими найманськими контингентами. Коли Річ Посполита за будь-яку ціну прагнула домовитися щодо дозволу або сприяння вербункам з західними «донорами» (Пруссія, Швеція, Священна Римська імперія), українському гетьманові доводилося розраховувати на менш витратні, водночас територіально ближчі, отже й більш доступні в тій ситуації, країни — Трансильванію і Молдову. Під час зближення з першою влітку 1656 р. гетьман запевнив Д'єрдя II Ракочі в непорушності союзу з ним та його спільниками — Молдовою та Валахією, спеціально зазначивши, що «ні на чие доручення чи вимогу ми не підніmemo зброї і не дамо допомоги проти них — ні ради плати, ані з будь-якого іншого приводу, безпосередньо чи посередньо. Ми не дозволимо набирати або записувати воїнів і не дамо воргам, що йдуть на них (якщо такі знайшлися б), переходити через наші володіння»²¹. Застереження стосовно найманців у домовленостях з Трансильванією й «обома Валахіями» свідчать, що на середину 50-х років гетьманат був зацікавлений у взаємних гарантіях контролю над ними, очевидно розглядаючи їх як один з суттєвих факторів зовнішньополітичної гри.

На перешкоді реалізації планів Хмельницького стояли в першу чергу геополітичні чинники — Україна в силу специфіки свого розташування не мала

безпосереднього сусідства з європейськими ринками найманства. Найзахіднішими з них були Лівонія, Курляндія, Королівська Прусія та інші віддалені регіони, доступ до яких до того ж частково контролювався ворожою Річчю Посполитою. Її основною метою, як ми бачили вище, було недопущення туди української присутності, що фактично позбавляло Б. Хмельницького підставового способу поповнення іноземних найманих формувань — прямих вербунків. Через це основну ставку було зроблено на опосередковані способи добування вояків — переманювання солдатів з супротивного табору.

В ситуації жорсткої конкуренції із Короною гетьманське правління мусило підкріплювати свої вербункові аспірації солідним фінансуванням. Як відомо, в коронному і литовському війську грошове утримання іноземної піхоти та кінноти сягало доволі високих ставок, нерідко перевищуючи оплату елітних гусарських відділів. Місячне жалування рядового солдата в середині XVII ст. пересічно становило 8–13 польських злотих. Щоправда, в умовах постійного зниження купівельної спроможності злотого і подорожчання утримання війська жолд (плата) істотно не зростає²². Фінансова малоспроможність уряду призводила до поступового погіршення становища найманців (особливо піхоти), даючи в руки Хмельницького додатковий козир у агітаційній грі на їх настроях. Одночасно сам гетьман мусив активно зміцнювати своє фінансове становище, аби мати можливість запропонувати іноземним воякам кращі умови служби й вище жалування, що в умовах війни й перманентної руйнації господарства було зробити вкрай важко.

Крім інформації про активне переманювання німецьких підрозділів з коронного війська та розсилки власних вербувальників у Прибалтику та німецькі князівства, докладнішої інформації про результати цих заходів ми не маємо²³. Щоправда, є цілком певні відомості про німецьких мушкетерів та мадярських гайдуків, котрі потрапили в полон до повстанців і зголосилися служити в їхньому війську.

Дві джерельні згадки про «німців» є для нас особливо важливими, оскільки вказують на їхню належність до близького до гетьманського двору оточення²⁴. По-перше, про можливість перебування у Війську Запорозькому німецьких старшин, причому, досить високого рангу, повідомляють матеріали посольства бранденбурзького дипломата фон Сомніца. З-поміж численних доручень, наданих йому курфюрстом у серпні 1655 р., було завдання з'ясувати стан українського війська та довідатися про долю двох німецьких полковників — Олександра Ахіллеса та Бендікса. У залежності від здобутих результатів посол мав спертися на них у налагодженні стосунків безпосередньо з гетьманом. Однак роздобути більш-менш певні відомості про них не вдалося. У своїй реляції від 26 жовтня 1655 р. Сомніц писав: «Щоб взагалі під Золотаренком, який під Гродном знаходився, були німецькі полковники, я не міг цілком дізнатися, всі про це заперечують. Тим багато менше міг я отримати вістки про них від полковників Хмельницького, який на багато дальшому просторі знаходився, де ті два могли десь перебувати. Радше вони могли бути при Хмельницькім, ніж при Золотаренкові»²⁵. Якщо Сомніц у своїх пошуках не

йшов на поведу в чуток (що є цілком реальним), найбільш імовірно, що ці полковники могли очолювали особисту охорону гетьмана, котра, складалася з німецьких найманців. Можливо, саме їхня близькість до Б. Хмельницького і пояснює ту завісу таємничості, що перешкодила Сомніцові зустрітися з ними. Німці під Гродном, про яких чув Сомніц, походили з полків піхоти чужоземського автораменту, що разом із іншими військами залоги Гомеля капітулювали у серпні 1654 р. і, присягнувши на вірність Війську Запорозькому, були включені до корпусу Золотаренка²⁶. Один з полонених козаків Ніжинського полку переповідав, що «взята в Гомелі старшина відправлена до царя..., піхота угорська між куренів розподілена, а німецька й пахолки стоять осібно (w gromadzie stoja), нічого в них не відібрано, і поволі ходять з нашими на чати»²⁷.

По-друге, про «гетьманських німців» відомо в часи міжусобної боротьби між молдавським господарем Василем Лупулом та логофетом Стефаном Георгіцу, коли в квітні 1653 р. на боці першого билосся 300 німецьких солдатів, присланих з України зятем господаря Тимофієм Хмельницьким. Описуючи втечу переможеного В. Лупула на польську територію, семигородський хроніст Георг Краус відзначає роль цих найманців, котрі обороняли місце переправи двору господаря через Дністер, фактично врятувавши йому життя. Оточений підрозділ до останнього відбивав атаки військ воєводи Януша Кемені, поки не був остаточно знищений²⁸. Хроніст В. Лупула Мирон Костін, який не був учасником цих подій, але чув про них від очевидців, описує їх дещо інакше. Замість 300 солдатів Костін веде мову лише про 100, причому, з його оповіді важко точно визначити, кому саме вони належали — власне Лупулу чи його зятю Хмельниченку. Користуючись затримкою військ Георгіцу на підході до переправи, Лупул безперешкодно форсував ріку, так що «жовніри воєводи Штефана застали відділ німців, що не встигли ще переправитися, на тому березі»²⁹. Отже, найімовірніше, ці солдати виконували роль прикриття переправи, тоді як майже вся охорона господареві ставки разом із двором готувала оборону на протилежному березі. «Люди воєводи Штефана, атакуючи, забили кілька німців на переправі через міст, — продовжує Костін. — Стріляли також і сеймени* воєводи Василя з мушкетів з-за Дністра, так що ніхто не міг спуститися в долину»³⁰. Той факт, що, за словами Крауса, німців прислано не гетьманом, а його сином, може свідчити про те, що їхній найм був результатом приватної ініціативи Тимофія Хмельницького. Втім, в обох випадках, наведених вище, наявність «екзотичних» німецьких солдатів цілком логічно вписується в практику комплектування надвірних військ з притаманною їй наявністю іноетнічних елементів (татар, сербів, угорців, турків) й значними матеріальними витратами на їхнє утримання. Ця деталь також яскраво демонструє монолітність, невідсепарованість приватного (власницького) й публічного (державного) у військовій сфері, властиву пізньосередньовічним і ранньомодерним формам організації армії.

* Сеймени — прибічна варта в молдавських та волоських господарів.

В середині — другій половині XVII ст. «німецький» (читай — західно-європейський) військовий устрій спирався на уніфіковані організаційно-тактичні засади, які в імпортованому до Східної Європи вигляді могли різнитися лише деталями. Піхота складалася з пікінерів і мушкетерів, кіннота — з драгунів і рейтарів, але оскільки німці у Б. Хмельницького, судячи з усього, здебільшого несли функції особистої охорони, традиційного поділу на ці роди могло й не існувати, а весь склад «німецького автораменту» був представлений лише піхотою. Відповідно до мініатюрності організаційних масштабів надвірного формування, вищою тактичною та адміністративно-господарською одиницею була, очевидно, рота (*compania*) чисельністю 100–180 чоловік. До командного складу входили: капітан-лейтенант, лейтенант, прапорщик, фельдфебель, сержант, каптенармус, фурьер, помічник фурьера й два ротні барабанщики³¹.

Рядовий (*gemajn*) піхотної частини (мушкетер) озброювався шпагою або шаблею та мушкетом із кременним замком (замість мушкета пікінери мали піки довжиною 3,99 м). Жалування мушкетера становило не менше 12 злотих на місяць — саме стільки платили в коронному війську й мали б не менше сплачувати на гетьманській службі³². Паралельно з грошовим жалуванням гемайни діставали сукно для пошиття одягу. Уявлення про зовнішній вигляд німецьких найманців-мушкетерів маємо з автентичних малюнків, виконаних Абрагамом ван Вестерфельдом під час його перебування в Києві в складі литовських військ князя Януша Радзивілла (1651 р.). Солдати вбрані в опанчі з відлогими комірами, короткі панталони й каптани довжиною по коліна. Вони озброєні мушкетами (очевидно, з ударно-кременними або коліщатими замками) і шпагами на портупях і перевісях³³.

Тактика німецької піхоти являла собою класичні зразки, вироблені протягом Тридцятирічної війни. Завдяки вдосконаленню ручної вогнепальної зброї роль пік значно знижувалася. Відтепер пікінери, котрі раніше були основною ударною силою піхотних порядків, відіграють лише допоміжну роль при мушкетерах, що ведуть вогневий бій. Зазнало змін і співвідношення між пікінерами та мушкетерами. Піхотні полки здебільшого склалися на 2/3 із мушкетерів і на 1/3 із пікінерів, а деякі з них були повністю мушкетерськими³⁴. Зростання вогневої потужності призвело до виникнення нових шиків (насамперед у піхоті), котрі дозволяли якнайефективніше використовувати мушкетний вогонь. До бою полк ставав у три або шість шеревів. Інтервали між рядами й дистанції між шеревими дорівнювали одному метру. У центрі роташувалися пікінери, на флангах — мушкетери. Вогонь вівся дивізіонами (вогневими підрозділами на час бою) або шеревими³⁵. Однак, за деякими відомостями, німецьку піхоту в Речі Посполитій навчали діям і в старих бойових порядках із щільним розташуванням, що, отже, свідчить про їх стійке побутування в Центральній і Східній Європі. Основним типом такого шиківання було караколе — десятишереговий стрій мушкетерів. У бою перший шерег робив випал, розділявся на дві частини й переходив у тил для заряджання мушкетів. Цей маневр повторювали другий, третій й інші шереві. Таким чином створювалася

безперервність ведення вогню. Контрмарш караколе міг здійснюватися не тільки назад, але й уперед і до флангів³⁶.

До армії наступника Б. Хмельницького — гетьмана Івана Виговського (1657–1659) — «німецькі» формування перекочували вже в трохи іншій якості. Цілком імовірно, що саме вони мали стати організаційним ядром 10-тисячного найманого кварцяного війська, що існувало б паралельно із 30-тисячним військом козацьким в проєктованому гетьманом Великому князівстві Руському. Відтепер вони склалися не лише з піхоти, але й з кавалерії — драгунів. Під час дискусій довкола положень Гадяцького трактату 1658 р. з'явився пункт щодо дозволу на «вільні затяги в Польщі людей німецьких» — права, якого в Речі Посполитій не мала навіть Литва³⁷. Водночас гетьман просив у польського короля допомоги не польськими військами, а саме німецькими формуваннями, але, за інформацією московських шпигунів, той відповів відмовою, «для того что ему самому немцы надобны»³⁸. Найповнішу інформацію про склад українського кварцяного війська зафіксували численні свідчення московських посланців і кур'єрів, котрі відвідували Україну й були самовидцями побуту гетьманського двору, де їх утримували. Окрім польових частин, вони спостерігали німецькі формування й при рейтарському дворі, що по чергово несли варту при ставці або резиденції гетьмана. В цій якості використовувалися драгуни та мушкетери, караульний підрозділ жолдаків та наймані піхотні підрозділи. Початки вербунку «німців», очевидно, збіглися із початками затягів решти частин кварцяного війська і припали на кінець 1657 — початок 1658 рр. Принаймні, «гетмановы немцы» згадуються російськими джерелами в бойових виправах проти Полтавського полку в травні 1658 р.³⁹ Ця інформація, таким чином, цілком узгоджується з повідомленням Самовидця про те, що вже від початку свого одноосібного правління Виговський «почал дракунію збирати, также корогвы полские збирати, затягати»⁴⁰.

«Німецькі» формування гетьмана, найочевидніше, були укомплектовані іноземцями лише в офіцерському прошарку. Прізвища командирів однозначно вказують на їхнє неслов'янське походження. Так, в драгунському полку, який воював у конотопській кампанії, числилися майори Вільгельм Рудольф і Ян Зумір, капітан Ян Косаковський⁴¹. Цікаво, що в російських звідченнях пізнішого часу Зумір фігурував як офіцер, «который прислан был ... с драгуны полского короля»⁴², тоді як Рудольф, який командував піхотою в Слуцьку та Старому Бихові, перейшов до козаків після капітуляції цих фортець перед військами Івана Нечая. В невідомий нам спосіб потрапив до Виговського рейтарський майор Ян Янеке, призначений генерал-ад'ютантом гетьмана⁴³. Втім, на відміну від офіцерів, основний склад підрозділів був місцевого походження: в статейному списку московських посланців Григорія Булгакова та Фірса Байбакова, котрих утримували в Переяславі в січні 1659 р., є свідчення про те, що «стояли на карауле драгуны на том дворе, где стояли Григорей и Фирс и из тех драгунов один человек пришел в светлицу, зовут его Мартышко Лисовской, и говорил Григорью и Фирсу тайно: которые де драгуны у гетмана ходят по немецки, то де не прямыя немцы, — ляхи, поляки и казаки, которые полешились и понадевали немецкое платье; а прямых де немцов немного»⁴⁴.

Оповідь Байбакова і Фірсова подає чимало цінної інформації і власне про обов'язки «німецьких» надвірних підрозділів, триб їхньої служби. Так, коли послів було залишено в Переяславі очікувати приїзду гетьмана, «на котром дворе были (посли. — *О.С.*) поставлены, и на дворе и у дверей под окошками стали драгуны немцы на карауле, и никого к тому двору не пускали»⁴⁵. За кілька днів, по прибуттю до міста І. Виговського, послів проваджено до нього: «а как на двор въехали, и на гетманском дворе в сенех и по крыльцу стояли немцы с мушкеты»⁴⁶. Всі ці деталі вказують на те, що найманці не лише виконували функції збройної охорони ясновельможного, але й пильнували життєво важливі пости при гетьманських резиденціях, іноземних посланцях тощо. Разом із тим, їхнє використання не обмежувалося виключно караульними чи то церемоніальними завданнями. В безпосередній близькості до гетьмана, окрім згаданої хоругви Тарновського, перебував ще й драгунський підрозділ. Перше бойове хрещення гетьманських драгунів сталося при облозі Полтави влітку 1658 р. Її перебіг зафіксувала реляція анонімного слуги Станіслава Казимира Беншовського, очевидця тих подій. Серед інших деталей анонім описав раптовий напад в ніч з 9 на 10 червня сил полтавського полковника Пушкаря на гетьманський табір, до якого противника підступно впустив черкаський полковник Филон Джеджалій. Виговський, збентежений шумом, втік з охороною до обозу Карачбея, що знаходився неподалік. Не заставши в таборі гетьмана, Джеджалій і Пушкарь пересварилися між собою, а їхні козаки кинулися грабувати обоз. «За тим розрухи великі й метушня зчинилися й під покровом темної ночі не видно було, хто між собою б'ється... — пише анонім. — Опирався особливо Носач та інші прибічники Виговського. Драгунія теж, котрих понад півтора ста було, добре билася, що аж до світання...»⁴⁷. Тим часом до табору повернувся гетьман з татарами й контратакував нападників, розсіявши їхні сили. Драгунські відділи й надалі супроводжували рейментарську ставку: так, в обозі поблизу Сорочинців у лютому 1659 р. при Виговському було «немцев 150 человек да польских людей 300 человек»⁴⁸. У Конотопській битві 27 червня 1659 р. драгунський полк гетьмана брав активну участь у сутичці за переправу через р. Куколку й у пізнішому переслідуванні війська Трубецького, зазнавши при цьому відчутних втрат⁴⁹.

Ще однією прикметною деталлю, яка фігурує в російських джерелах, є майже повсякчасна присутність при гетьманських «німцях» Юрія Немирича. Симптоматично, що канцлер Великого князівства Руського і фактичний архітектор Гадяцького трактату, з його пунктами про облаштування найманого війська, призначав у Переяславі в січні 1659 р. драгунські чати, приставів з числа «жолнеров» при московських дипломатах. Восени 1659 р. Немирич командував німецькими відділами в Ніжині та Чернігові, де був вбитий повсталими козаками⁵⁰. Варто нагадати, що більшою мірою дипломат і політик Немирич мав не дуже великий досвід воєнної служби в коронному війську. З початком Хмельниччини він був одним з полковників посполитого рушення волинської та київської шляхти. Однак за кілька років звивиста політична стежка привела його до Швеції, де він на власні очі спостерігав одну з

найпередовіших армій тогочасної Європи, котра за кілька десятиліть утвердить феномен «шведського великодержав'я»⁵¹. Спроба імпортування європейських воєнних практик у їх «шведській версії» виразно простежується вже у великому українсько-шведському договорі з жовтня 1657 р., до якого Немирич мав безпосередній стосунок, і котрий передбачав можливість вербування для потреб Гетьманщини офіцерів, солдатів, майстрів та ремісників, а також закупівлі озброєння та амуніції на теренах шведської корони⁵². Очевидно, саме Немирич був не тільки ініціатором впровадження в гетьманській армії полків «німецького строю», але й їхнім безпосереднім командиром та опікуном.

Як уже згадувалося, кожен з типів «німецьких» формувань мав свої особливості в організації, озброєнні й тактиці. Загалом в організаційно-тактичному плані вони, очевидно, практично не відрізнялися від формувань «чужоземного автораменту» Речі Посполитої, будучи до того ж організованими офіцерами, котрі попередню свою службу відбули в коронному війську. Новий для гетьманських «чужоземних» формувань тип кінноти — драгунський — складав проміжну формацію між піхотою та кавалерією, будучи власне «кінною піхотою», яку застосовували там, де виникала необхідність швидкого маневру, нанесення раптового вогневого удару, швидкої організації оборони або штурму якоїсь позиції. Пересуваючись верхи в походах, вони спішувалися перед атакою, шикуючись до бою у шереху, як мушкетери. Драгунський полк поділявся на компанії (роти) чисельністю до 80 чоловік. Озброєння й амуніція були західноєвропейського типу з певними регіональними особливостями: легкий мушкет, пістолі, шабля (зрідка палаш), іноді короткі піки.

Аналогічним чином організовувалася й німецька піхота, котра, судячи з усього, на відміну від західноєвропейських аналогів, де існували пікінери та мушкетери, складалася лише з мушкетерів. Щоправда, порівняно з польською армією, роти в піхотних полках мали меншу чисельність — 60 чоловік замість 100–180. Зокрема, російські самовидці зазначали в своїх повідомленнях, що під Конотопом у гетьмана «пехоты немец 6 хорунго, а в хорунге по 60 человек»⁵³. Штаб частини складався з полковника, підполковника, майора, полкових квартирмістра, каптенармуса, вагенмістра (обозного), інтенданта, писаря, фельдшера, профоса та барабанщика. Ротою командували капітан, лейтенант, прапорщик, фельдфебель і сержант. Окрім них, до ротного штату входили каптенармус, фур'єр й два барабанщики. Втім, оскільки в гетьманському війську всі підрозділи мали меншу чисельність, то й тримати в штаті таку кількість офіцерів не було необхідності.

Одяг і озброєння німецьких найманців І. Виговського практично не відрізнялися від джерелами, тож судити про них можемо лише за тогочасними польськими та шведськими аналогами. На полоненому росіянами майорі Яні Зумері в жовтні 1659 р. були «кафтан лазорев суконной, другой киндячнoй короткой, третей кумачной короткой же, шапка зеленая суконная, штаны суконныя,... нарукавник выдреной»⁵⁴.

Про «німецькі» контингенти Юрія Хмельницького (1659–1663) маємо лише фрагментарні згадки, більшість з яких, втім, стосується їх бойової, а не

придворної служби. Після чуднівсько-слободищенської кампанії, що завершилася відновленням унії Українського гетьманату з Річчю Посполитою, до війська Хмельницького, в якості союзницької допомоги, приєдналися польські хоругви, виділені з різних дивізій коронної армії. Водночас фінансові проблеми коронного скарбу й кількарічна заборгованість жалування штовхали багатьох жовнірів до переходу на бік гетьмана. Вже у листопаді 1661 р. батуринський полковник Пилип Уманець свідчив про 4000 «ляхів», «своевольных и найманных за гроши», хоча ця цифра може бути й істотно перебільшеною⁵⁵. Власну ініціативу гетьмана у вербуванні чужоземних жовнірів згадував у своїх листах і Яким Сомко⁵⁶. В липні 1662 р. до Ю. Хмельницького в пошуках служби, «от голоду и от всякой нужи из разных полков и земель» прибуло 900 мушкетерів і драгунів з коронного війська, яке стаціонувало під Львовом⁵⁷. За два тижні Хмельницький висунув свої сили проти військ Якіма Сомка й Григорія Ромодановського. За свідченням Самовидця, «гетман Хмелницкій, затыгши орди часть и жолніров, комонника и піхоти, и з усіми полками своїми переправивши Дніпр, подступил под Переясловле и оногo доставал час немалій»⁵⁸. Однак штурми міста виявилися невдалими, й Сомко та Ромодановський «казаков и ляхов и пехоту Юраскову многою по самыя таборы и немец в шанцах побии, и на роскате две пушке медных и знамена взяли»⁵⁹. Більшість гетьманських «німців» було винищено, а їхній командир полковник Станіслав Виверський був поранений і потрапив у полон⁶⁰. Самовидець з цього приводу спеціально зазначив, що «зараз войско Хмелницкого тил подали, которіе ся юже болше и поправити не могли, але мимо табор ко Дніпру скочили, а инніе з Хмелницким до бору. Що видячи піхота и тіе в Дніпр скочили, и так Дніпр наполнили, же за людом мало и води знати было. А піхота німецкая, которой тысяча было, в углі табуру заперлися и не здалися, аж усіх выбито»⁶¹. Лише стосовно останнього фрагменту літопису можна зробити припущення, що в межах обозу «німці» оточували безпосередньо гетьманські намети й при відступі змушені були прикривати втечу Хмельницького та його придворних⁶².

Сформовану на початку Руїни модель організації та використання «німецьких» формувань в загальних рисах успадкував і Павло Тетеря (1663–1665). Частина «німців» традиційно мала утворювати прибічну збройну асистенцію гетьмана, про що можемо судити з тексту інструкції послів Війська Запорозького, поданої в листопаді 1664 р. на варшавський сейм. Дослідники документа сходяться в його оцінці як спроби зрощення козацьких форм державності, вироблених протягом попереднього періоду, з традиційними річпосполитськими інститутами (щоправда, в менш вигідній для гетьманату версії, у порівнянні з Гадяцькою унією 1658 р.). Так чи інакше, але деякі деталі інструкції свідчать про те, що далеко не всі її положення лишилися самою декларацією про наміри, а частково вже були зrealізовані й просто потребували сеймової санкції, яка легітимізувала б їх існування. Зокрема, 24-й пункт, порушуючи прохання про перенесення столиці до Білої Церкви, зауважував, що «зосібна кожен гетьман для необхідної асистенції, в якій зазвичай є його велика потреба як вартового спільного блага, повинен мати при собі повсякчас,

на законних підставах, шістдесят драгунів під корогвою, на яких всі витрати мають іти зі староства Білоцерківського на того ж гетьмана оберненого»⁶³. А вже у 66-му пункті йшлося про «драгунію небіжчика Виговського, воєводи київського, а нині пана гетьмана нашого, сто двадцять чоловік», котрі протягом кількох років «в кривавих боях мужньо опалали» й потребують сплати жалування, принаймні, за дві чверті року. Петиція зазначала, що драгуни лишатимуться «на дальші услуги Його Королівської Милості й Речі Посполитої при боку Пана Гетьмана», отже, сейм мав лише схвалити існуючий стан речей⁶⁴.

Добрий вишкіл і надійність саме військ «чужоземного строю» схиляла П. Тетерю, як і його попередників, не тільки до того, аби тримати їх як надвірні відділи, але й формувати на основі «німців» постійну професійну армію. Доповнення до інструкції 1664 р., зокрема, радили тримати для постраху бунтівної Січі 1000 німецької піхоти, причому, не менше 600 чоловік з них мали перебувати безпосередньо в Кошу, посилені реєстровцями та хоругвою кварцяних⁶⁵. Цікаво, що ще 1663 р., при облозі Гадяча, в таборі Тетері було 500 німецьких мушкетерів, тобто, інструкція вимагала узаконити реально існуючі формування⁶⁶. Навесні 1665 р. в корсунському замку, на який вчинили напад війська Брюховецького, стояло 300 німецьких піхотинців, котрі витримали штурми нападників і, попри винищення міста, не здали цитадель⁶⁷.

За правління Петра Дорошенка (1665–1676) «німці» складали кількісно найменшу, але елітну і повсякчас наближену до гетьмана частину збройного почту. Протягом літа 1667 р. по розриві з поляками Дорошенко тримав у блокаді Чигирин, намагаючись витіснити звідти польську залогу. Нарешті, у вересні гарнізон капітулював «на акорд» і був відпущений додому, але 150 драгунів з його складу лишилися в місті, виявивши бажання служити гетьманові⁶⁸. Командиром драгунської хоругви, найімовірніше, був капітан Бідерман, призначений комендантом столичної залоги, а влітку 1670 р. він командував козацькими військами, що блокували Білу Церкву⁶⁹. Звертає увагу те, що командирові надвірного загону доручалося командування самостійним відділом, який мав важливі оперативні задачі — факт, що свідчить не тільки про особливу довіру до німецького офіцера, а й його професійну підготовку. Драгунська хоругва залишалася в Чигирині ще в жовтні 1676 р., коли Дорошенко вже зрікся гетьманства. Описуючи рештки гетьманського війська, посланці Самойловича згадували «особо полтораста человек драгунов, которіе в чигиринском замке»⁷⁰.

Своєрідна редукція «німецьких» контингентів до статусу надвірних частин і втрата ними, власне, бойового значення, що відбулася після Юрія Хмельницького, котрий останнім з гетьманів мав найбільше «чужоземних» полків, мала свої причини. Поглиблення кризи козацького ополчення в часи Руїни, коли козацькі полки втрачали керованість, не могли довго перебувати у поході й страждали від економічного занепаду країни, штовхало гетьманів на інтенсивніший пошук компенсаторних дій. Дієвим доповненням збройних сил, що усувало недоліки станового козацького війська, стало військо наймане (охотницьке), розбудовою якого з 60-х років XVII ст. дедалі інтенсивніше почали опікуватися і право-, і лівобережні володарі булави. По суті, такі невеликі

підрозділи західного типу в надвірних військах заступили собою великі «німецькі» відділи, призначені для участі у власне воєнних виправах. Останнім відлунням колишніх «німецьких» формувань стали драгунські хоругви й роти в надвірних відділах лівобережних гетьманів. Перший такий підрозділ на Лівобережжі згадується в почті Дем'яна Многогіршого («... гетман поехал из Седнева в Чернигов двором своим, а войска при нем толко одна его драгунская хорунга, а иного войска с ним не пошло, для того что поехал он в Чернигов на крестины к писарю своему...»)⁷¹. У травні 1677 р. Самойлович вирядив на допомогу обложеному Чигирину сердюків, «также роту драгунии своей»⁷², а вже в липні того ж року гетьман писав, що відправив до міста «надворное пешее и драгунское знамя»⁷³. Оповідуючи про перебіг невдалого другого чигиринського походу, українське посольство в 1679 р. в Москві, очолюване Мазепою, описувало хід битви за Бужинську переправу, під час якої ставку і двір Самойловича прикривав драгунський полк. На думку С. Соловйова, котрий користувався переказом тексту документа, це був московський драгунський полк, втім, найшвидше йдеться все ж таки про гетьманських надвірних драгунів⁷⁴. Чисельність цього формування була досить значною, як для надвірного війська: в липні 1677 р. гетьман казав стольнику Карандєєву про своїх «дроганий 500 человек»⁷⁵. Не полишав куртуазних традицій оточення себе вояками, зорганізованими на «чужоземний» кшталт, і Іван Мазепа, матеріали посольства якого до Москви 1690 р. згадують перебування в його почті 50 драгунів⁷⁶.

Отже, «чужоземний авторамент» в гетьманському війську так і не прижився на рівні самостійної бойової формації, зберігшися лише у вигляді яскравого, але малочисельного контингенту в надвірному почті ясновельможних. Тому прислужилося кілька глобальних причин: по-перше, гетьманський скарб ніколи не мав достатніх коштів, аби перетворити окремі німецькі частини на постійно існуючий корпус, здатний відігравати самостійну роль в складі армії. Утримання іноземних частин (особливо кавалерії), для яких зброю, коней та амуніцію закуповували закордоном, а надто їх офіцерського складу, обходилося дуже дорого. Сусідні Польща та Росія витрачали на своїх німців величезні кошти, що було явно не по кишені українським гетьманам. З іншого боку, стабільному поповненню чи чисельному збільшенню цих частин перешкоджала жорстока конкуренція між центральноевропейськими державами на ринках найманства, в тому числі й Річ Посполита не дозволила Гетьманщині скористатися цим джерелом прирощення війська. Через дороговизну й віддаленість ринків набору німецька піхота за часів Хмельницького навряд чи переросла рамки надвірного війська й не мала шансів істотно поширитися в українській армії.

Інші причини заховувалися скоріше в свідомісній площині. Очільники козацької держави переважно не були достатньо глибоко знайомі із практикою «чужоземного автораменту»: цих частин в коронному війську було не так багато, на власне українських теренах участь в бойових діях вони брали не часто, практично ніхто з старшин не служив у цих полках, принаймні, на

офіцерських посадах і, за винятком хіба Юрія Немирича, не був утаємничений у всі тонкощі європейської воєнної «штуки». Українська шляхта й козацтво назагал ставилися до західних новацій в той спосіб, який метафорично передав автор анонімної поеми «Про відбиття татар перекопських під Вишнівцем року 1512-го»:

Волох, німець чи француз у військовій справі
Зовсім інші, ніж турчин серед піль кривавих.
Тут не німця, а татар подолати треба,
В правім ділі хай Господь допоможе з неба.

Вже в період Руїни стало зрозуміло, що більш перспективним шляхом зміцнення армії, на фоні поступового занепаду козацької воєнної служби, є розбудова найманого війська, організаційно й тактично взорованого не на західні моделі, а на свої власні — козацькі. Швидка еволюція охотницьких формувань, їхня ефективність і зростання ролі у зовнішніх та внутрішніх конфліктах ще більше маргіналізували західні військові запозичення, звівши їх нанівець.

¹ Концепт «мілітарної революції» (The Military Revolution), котрий увів у середині ХХ ст. британський історик Майкл Робертс, вживається в сучасній історіографії на позначення цілої серії фундаментальних змін у європейській військовій справі (розвиток вогнепальної зброї та супутніх технологій, зміна тактики, впровадження постійних армій, сталих штатів, регулярного вишколу та освіти вояків, логістичних методів ведення війни тощо), котрі вплинули на формування централізованих державних моделей і спричинилися до мілітарного лідерства Заходу в світовому масштабі (*Roberts M. The Military Revolution, 1560–1660 // Roberts M. Essays in Swedish History. — L., 1967. — P. 195–225; історіографічний огляд див.: Maroń J. Wokół teorii rewolucji militarnej. Wybrane problemy. — Wrocław, 2011; Rogers C.J. The Military Revolution in History and Historiography // The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe / Ed. by Rogers C.J. — Westview Press, 1995. — P. 1–10).*

² *Baranowski B. Organizacja wojska polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku. — Warszawa, 1957; Frost R. The Polish-Lithuanian Commonwealth and the 'Military Revolution' // Poland and Europe: Historical Dimensions Selected Essays from the Fiftieth Anniversary International Congress of the Polish Institute of Arts and Sciences of America. — Vol. 1: East European Monographs 390. — New York, 1994. — P. 19–47; Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864. — Warszawa, 1965. — T. 1. — S. 374–379.*

³ *Курбатов О. Организация и боевые качества русской пехоты «нового строя» накануне и в ходе русско-шведской войны 1656-1658 гг. // Архив русской истории. — М., 2007. — Вып. 8. — С. 157–197; Его же. Конница нового строя в русской армии в 1630–1680-е годы // Отечественная история. — 2006. — № 1. — С. 121–122; Малов А. Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. 1656–1671 гг. — М., 2006; Пенской В. Военная революция в Европе и вооруженные силы России второй половины 15–17 вв.: от дружины к регулярной армии. — М., 2004; Чернов А.В. Вооруженные силы Русского государства в XV–XVII вв. — М., 1954.*

⁴ Шевченко Ф. Представники різних народностей в українському козацькому війську під час Визвольної війни // Історія українського середньовіччя: козацька доба. — К., 1995. — Ч. 2. — С. 16.

⁵ Wisner H. Wojsko litewskie I połowy 17 wieku // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1978. — Т. 21. — С. 107.

⁶ Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1993. — С. 78

⁷ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1848. — Т. 1. — Ч. 3. — С. 52.

⁸ На етапі громадянських війн ранньомодерної Європи ототоження політичних опонентів із представниками інших етносів було досить поширеним. Так, за часів Англійської революції середини XVII ст., за слушним зауваженням Макса Вебера, «круглоголові» та «кавалери» «усвідомлювали себе... не лише представниками різних партій, але й людьми геть різних порід». Перші вважали себе нащадками автохтонних англоскасів, що захищають свої правдані права від хижих нащадків норманських завойовників (Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 104, 135). Приклади ототоження гетьманських найманців в Лівобережній Україні, до яких вороже ставилися старшина та козацтво див.: Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — С. 134–135.

⁹ Ширший аналіз цих реорганізаційних заходів див.: Сокирко О. Військове будівництво за доби Б. Хмельницького (маловідомі факти) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 2000. — Вип. 7. — С. 62–68; Його ж. Організація найманого війська доби Богдана Хмельницького // Український історичний збірник-2001. — К., 2002. — С. 109–126; Його ж. «Незнане» військо Хмельницького: про природу організації збройних сил гетьманату (до постановки питання) // Молода нація. — К., 2001. — № 4. — С. 73–91.

¹⁰ Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. — М., 1938. — Т. 4. — С. 55–57, 60–62; История Европы. — М., 1994. — Т. 4. — С. 138, 147; Glete J. War and the state in early modern Europe: Spain, the Dutch Republic and Sweden as fiscal-military states, 1500–1660. — New York, 2002; Mears J. The emergence of the standing professional army in seventeenth-century Europe // Social Science Quarterly. — 1969. — June. — P. 106–115; The Cambridge History of Warfare. — New York, 2005. — P. 167–178.

¹¹ Archer J. The art of War in the Western world. — Illinois, 1987. — P. 214–266. На прикладі французької армії: Lynn J. Giant of the Grand siècle: The French Army, 1610–1715. — New York, 1998. — P. 453–546; нідерландської: Nimwegen von O. The Dutch Army and the Military Revolutions, 1588–1688. — Woodbridge, 2010. — P. 85–116.

¹² Свєшніков І.К. Битва під Берестечком. — Львів, 1993. — С. 106–107, 109.

¹³ Сокирко О. Організація найманого війська доби Богдана Хмельницького. — С. 109–126; Його ж. Німецькі найманці в гетьманському війську доби Хмельниччини // Етнічна історія народів Європи. — К., 2004. — Вип. 16. — С. 141–147.

¹⁴ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1913. — Т. 6. — С. 130; Грушевський М. Історія України-Руси. — Львів, 1922. — Т. 8. — Ч. 2. — С. 97; Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. Військо // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі — ЗНТШ). — Львів, 1931. — Т. 151. — С. 114.

¹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 1. — К., 1928. — С. 168.

¹⁶ Мицик Ю., Дятлов В. З іноземних джерел про Берестецьку кампанію 1651 р. // Військово-історичний альманах. — К., 2002. — Ч. 1. — С. 133.

- ¹⁷ *Gorski K.* Historia piechoty polskiej. — Kraków, 1893. — С. 42.
- ¹⁸ *Wimmer I.* Historia piechoty polskiej do roku 1864. — Warszawa, 1978. — С. 198–199.
- ¹⁹ *Ibid.* — С. 217, 224.
- ²⁰ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3-х т. — М., 1954. — Т. 2. — С. 90.
- ²¹ Універсали Богдана Хмельницького: 1648–1657. — К., 1998. — С. 199.
- ²² *Wisner H.* Wojsko litewskie I połowy 17 wieku // *Studia i materiały do historii wojskowości.* — Warszawa, 1978. — Т. 21. — С. 113.
- ²³ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 1. — С. 168; *Мицик Ю., Дятлов В.* 3 іноземних джерел про Берестецьку кампанію 1651 р. — С. 133.
- ²⁴ Зовсім лапідарна згадка, котра так само свідчить про наявність німців у гетьманській охороні, належить анонімному путивльському шпигуну, допитаному навесні 1652 р. в Посольському приказі. Після поразки під Батогом і розправи з незгідними старшинами та військовою черню, Хмельницький почав зміцнювати Чигирин, звозячи туди гармати, відібрані в реєстрових полків. «А для охорони від козаків Б.Хмельницький тримає німців, а скільки їх, він не знає» (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 1. — С. 421).
- ²⁵ *Оляничин Д.* Українсько-бранденбурзькі зносини в XVII ст. // ЗНТШ. — Львів, 1931. — Т. 151. — С. 175–177.
- ²⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 932.
- ²⁷ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. 3. — С. 93. Службу козакам кварцяних жовнірів гомельської залози підтверджував у своєму листі від 23 жовтня 1654 р. до примаса Ландрія Лещинського литовський підканцлер Казимир Сапега (Там само. — С. 110).
- ²⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 1. — С. 510–511; *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 134.
- ²⁹ Власний переклад подаємо за: *Costin Miron.* Latopis ziemi Mołdawskiej i inne utwore historyczne. — Poznań, 1998. — С. 201–202. Див. також менш адекватний переклад українською: *Костін Мирон.* Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік // Укр. іст. журн. — 1992. — № 12. — С. 108.
- ³⁰ *Costin Miron.* Latopis ziemi Mołdawskiej... — С. 202.
- ³¹ *Gorski K.* Historia piechoty polskiej. — С. 43–44.
- ³² *Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864.* — Warszawa, 1965. — Т. 1. — С. 377–381; Т. 2. — С. 48–51.
- ³³ *Смирнов Я.* Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVII века. — М., 1908. — Табл. 4, рис. 2; Табл. 5, рис. 1. Повну реконструкцію «барви», амуніції та озброєння гетьманських німців див.: *Шаменков С.* Піхота українських гетьманів 17 — поч. 18 ст. — К., 2010. — С. 72–77, 85, 106–109.
- ³⁴ Ширше про рецесію західних тактичних форм у східноєвропейській, зокрема, польській практиці, див.: *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. — Warszawa, 1965. — С. 303–307.
- ³⁵ *Gorski K.* Op. cit. — С. 43, 46.
- ³⁶ *Ibid.* — С. 49.
- ³⁷ *Кроль П.* Коронна шляхта і Гадяцька унія // Гадяцька унія 1658 року. — К., 2008. — С. 160; *Kroll P.* Wojsko zacieżne na służbie hetmana Iwana Wzhowskiego // *Studia historyczno-wojskowe.* — Zabrze, 2009. — Т. 3. — С. 116.

- ³⁸ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 303.
- ³⁹ Там же. — Т. 4. — С. 128.
- ⁴⁰ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 77.
- ⁴¹ *Kroll P.* Wojsko zaciężne na służbie hetmana Iwana Wzhowskiego. — S. 118.
- ⁴² Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 312.
- ⁴³ *Kroll P.* Wojsko zaciężne na służbie hetmana Iwana Wyhowskiego. — S. 115.
- ⁴⁴ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 273.
- ⁴⁵ Там же. — С. 268.
- ⁴⁶ Там же. — С. 270. Див. також про вартування драгунів при московських кур'єрах в серпні 1659 р. — С. 295.
- ⁴⁷ *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини XVII віку. — Львів, 1994. — С. 98.
- ⁴⁸ Акты Московского государства. — Т. 2. — С. 652.
- ⁴⁹ *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський. — К., 2004. — С. 73–74.
- ⁵⁰ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 437.
- ⁵¹ *Гурбик А.* Юрій Немирич // Полководці Війська Запорозького. — К., 2004. — Кн. 2. — С. 138–148; *Лоський І.* Юрій Немирич — канцлер Великого Князівства Руського // Хроніка-2000. — 1995. — № 1.
- ⁵² Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — К., 2004. — С. 31–32.
- ⁵³ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 424.
- ⁵⁴ Там же. — С. 456. Див. також: *Шаменков С.* Піхота українських гетьманів 17 — поч. 18 ст. — С. 13
- ⁵⁵ Національна бібліотека Украхни ім. В.Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР). — Ф. 2. — Спр. 15406. — Арк. 5.
- ⁵⁶ Там само. — Ф. 2. — Спр. 1510. — Арк. 19.
- ⁵⁷ Там само. — Ф. 2. — Спр. 15405. — Арк. 52–53.
- ⁵⁸ Літопис Самовидця. — С. 85.
- ⁵⁹ НБУВ. ІР. — Ф. 2. — Спр. 15405. — Арк. 54–55.
- ⁶⁰ Там само. — Арк. 56–57. В полон також потрапив капітан-поручник Даніель Вімер і шляхтич Урбанович (Там само. — Ф. 2. — Спр. 14508. — Арк. 62).
- ⁶¹ Літопис Самовидця. — С. 86.
- ⁶² Вже наприкінці грудня 1662 р., напередодні обрання на гетьманство Тетері, Хмельниченко не лише позбувся збройної підтримки козацтва, але й залишився практично без охорони. Очевидці переповідали, що в Чигирині він був з нечисленними прибічниками, без поляків, волохів і мунтян (НБУВ. ІР. — Ф. 2. — Спр. 15413. — Арк. 10).
- ⁶³ *Крикун М.* Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині 17 — на початку 18 століття: Статті і матеріали. — К., 2006. — С. 111.
- ⁶⁴ Там само. — С. 121.
- ⁶⁵ Там само. — С. 124.
- ⁶⁶ НБУВ. ІР. — Ф. 2. — Спр. 15415. — Арк. 6.
- ⁶⁷ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 266.

⁶⁸ Археографический сборник документов, относящийся к истории Северо-Западной Руси. — Вильно, 1870. — Т. 7. — С. 137.

⁶⁹ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 303, 665.

⁷⁰ Акты ЮЗР. — Т. 12. — С. 775.

⁷¹ Там же. — Т. 7. — С. 156.

⁷² Там же. — Т. 13. — С. 362.

⁷³ Там же. — С. 234.

⁷⁴ Соловьев С. История России. — Кн. 7. — С. 215.

⁷⁵ Акты ЮЗР. — Т. 13. — С. 190.

⁷⁶ Російський державний архів давніх актів (РДАДА). — Ф. 229. — Оп. 2 — Спр. 115. — Арк. 290 зв.–291.